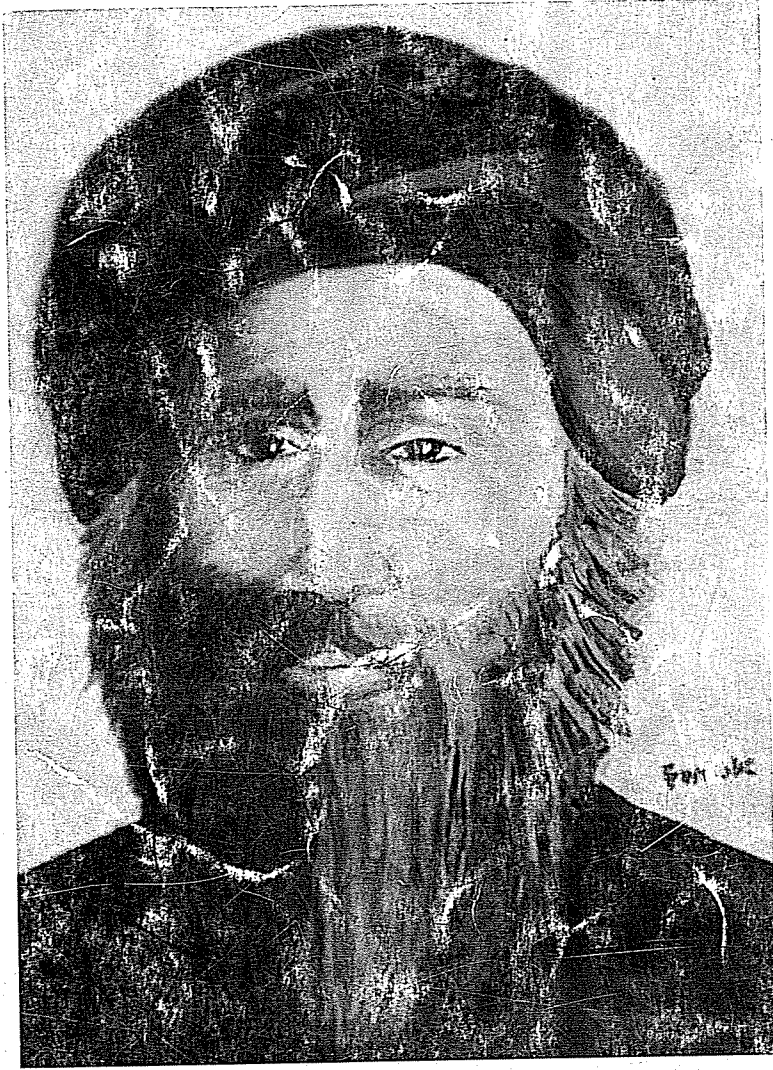

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
GEVHER NESİBE TIP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
YAYIN NO: 17

İslâm Âlemi gözüyle İbni Rüşd'ün resmi.

İBNİ RÜŞD

14 MART 1994

KAYSERİ

İBNİ RÜŞD

181.2
İBN.R
033135

İBN RÜŞD'ÜN YAŞADIĞI DÖNEMDE ENDÜLÜS

Yrd.Doç.Dr.Mehmet ÖZDEMİR *

Giriş

Fakih olan dedesinden ayırdetmek için " **el-Hafid** " lakabıyla da anılan büyük filozof ve tabib **Ebu'l-Velîd İbn Rüşd**, 1126 senesinde **Kurtuba**'da dünyaya gelmiş ve yaklaşık üç çeyrek asırlık bir ömürden sonra 1198 senesinde **Merrakeş** (Merrakuş)'te vefat etmiştir. Dolayısıyla onun yaşadığı dönem, M.XII asra tekabül etmektedir. Biz, " İbn Rüşd'ün Yaşadığı Dönemde Endülüs " başlığı altında, esas itibariyle işte bu yüzyılda Endülüs'ün içinde bulunduğu siyasî ve sosyo-kültürel şartları aksettiren umumî bazı değerlendirmeler sunmaya çalışacağız. Fakat, bu değerlendirmelere geçmeden önce, konuyu daha geniş bir perspektif içerisinde anlamaya imkan sağlamak bakımından, Endülüs tarihinin XII. yüzyıla kadar ki safahâtını, ana başlıklar halinde hatırlatmanın faydalı olacağına inanıyoruz.

Bilindiği gibi, müslümanların Endülüs sertüveni, bu ülkenin 711-14 seneleri arasında fethiyle başlar. Endülüs, fetihten sonra 750 senesine kadar Doğudaki Emevîlere, 755 senesine kadar da Abbasîlere bağlı bir vilayet olarak kalır ki bu dönem, kaynaklarda daha çok " **Valiler Dönemi** " (Asru'l-Vulât) olarak geçmektedir. Valiler dönemi, müslüman fatihler açısından Endülüs'e yerleşme dönemidir. Bir başka deyişle, İspanya bu dönemde, İslâm hakimiyetinde ve " Endülüs'e yerleşme dönemidir. Bir başka deyişle, İspanya bu dönemde, İslâm hakimiyetinde ve " Endülüs " adı altında yeni bir yapılanma sürecine girer. 756 senesinde Endülüs'ün idaresi, Doğuda Abbasîlere mağlup düşen Emevîlerin eline geçer ve 1013 senesine kadar -275 sene- bu hânedânın idaresinde kalır. **Endülüs Emevîleri Dönemi** olarak bilinen bu

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

dönem, siyasî tarih açısından Endülüsün birliğinin sağlandığı ve muhafaza edildiği; içtimai tarih açısından bir Endülüslülük şuurunun vücut bulmaya başladığı; medeniyet tarihi açısından ise, Endülüs medeniyetinin teşekkül etmeye ve muhtelif alanlarda ilk orijinal ürünleri sunmaya başladığı bir dönemdir. Bütün bu gelişmelerin tabîî bir sonucu olarak, bilhassa X. yüzyılda Endülüs, Batının en ileri ve en güçlü ülkesi haline gelir. Ne var ki, hânedânlık sisteminin devletin başına her zaman en iyiyi geçirmeyi sağlayacak bir mekanizmaya sahip olmaması, mahallî aristokrasilerin merkezî idareden kopma yönünde sergiledikleri ihtiraslı tutum ve icrâatları, Endülüslülerle Kuzey Afrika'dan getirilen Berberi askerler arasında tezahür eden uyumsuzluk ve bunun sebep olduğu husûmet ve diğer bazı sebepler yüzünden, bu güçlü devlet, 1031 senesinde dağılır ve enkazı üzerinde sayıları yirmiden az olmayan ufak devletçikler (**Düvelü't-Tavâif**) kurulur.

1090 senesine kadar devam eden Düvelü't-Tavâif döneminde, idarecilerin sağladıkları destek ve himaye sayesinde kültür ve medenîyet alanında bir önceki dönem aşılmış, dolayısıyla Endülüs medeniyeti teşekkül merhalesinden olgunluk merhalesine intikal etmiştir. Ne var ki, medeniyet alanında katedilen bu gelişmeye karşılık, aynı dönemde, siyasî alanda tam bir parçalanma hâli yaşanmıştır. " Endülüs'ün birliği " fikri yok olduğundan, küçük devletçiklerin temel hedefleri, kendi varlıklarını devam ettirmek ve fırsat buldukça da birbirlerinden toprak kapmaya çalışmak olmuştur. Bu durum ise, sözü edilen devletçikleri kendi aralarında kavgalı hale getirmiş; netice olarak ta Endülüs, müslümanların, asıl hasımları olan hristiyan İspanyol krallıklarını unutup, birbirlerini boğazladıkları bir savaş alanına dönmüştür.

Düvelü't-Tavâif döneminde yaşanan bu siyasî krizin Endülüs açısından doğruluğu asıl önemli gelişme, hristiyan İspanya'da (1), özellikle de Kastilya Krallığı'nda, " Endülüs'ü müslümanlardan geri alma " (**Reconquista**) fik-

rinin canlılık kazanmasıydı (2). Nitekim, Bu fikir istikametinde 1064 senesinde hudut şehirlerinden ve önemli savunma merkezlerinden biri olan Bubeşter; 1085 senesinde ise, Endülüs'ün Kurtuba'dan sonra ikinci büyük şehri ve en önemli savunma merkezi olma özelliklerine sahip Tuleytula, kendisine tâbi yetmişin üzerinde kasaba, köy ve kale ile birlikte hristiyan kuvvetlerin eline geçti. Keza, Gırnata, İşbiliye, Batalyevs, Sarakusta ve Belensiye'ye hükmetmekte olan müslüman idareciler sıkıştırılmaya başladı; bu bağlamada, tahammül güçlerini aşan miktarlarda ağır vergiler ödemekle mükellef tutuldular. İspanya'da bu zamana kadar hep müslümanların lehine olan güç dengesi, bilhassa Tuleytula'nın istilasından sonra hristiyanların lehine bozuldu. Endülüs müslümanları fetihten bu yana ilk defa, içine sürükledikleri kardeş kavgaları ve dağınıklık yüzünden ülkelerini savunmaktan aciz kaldılar. Bu vaziyet karşısında Endülüs'ün himaye ve idaresini, Kuzey Afrika'da birbiri ardına kurulan iki müslüman devletten önce **Murâbıtlar** (Almoravides), daha sonra da **Muvahhidler** (Almohades) üstlendiler. Böylece Endülüs, istiklâlini yitirerek, XII.yüzyıl boyunca zikredilen devletlere bağlı bir vilayet olarak idare edildi ki, biz gelecek satırlarda, tebliğimizin asıl konusunu teşkil etmesi hasebıyla, Endülüs tarihinin İbn Rüşd'ün de hayatını geçirdiği işte bu dönemi üzerinde duracağız. Bunu yaparken ağırlıklı olarak üzerinde duracağımız hususlar, sırasıyla siyasî gelişmeler, ictimâî bünye, medenî ve kültürel gelişmeler olacaktır.

1- Siyasî Gelişmeler

M.XI ve XII.yüzyıllarda, biri diğerini takibeden ve hem Mağrib hem de Endülüs tarihini derinden etkileyen iki önemli gelişme vuku bulmuştur. Bunlardan ilki, XI.yüzyılın ortalarında Murâbıtlar Devleti'nin; ikincisi ise, XII.yüzyılın ikinci çeyreğinde, bu devletin yıkılıp, yerine Muvahhidler Devleti'nin tarih sahnesine çıkmış olmasıdır. Her iki devletin de kuruluş mer-

halesi, önce sırf dinî birer hareket olarak başlamış; bu hareketler, bilahere siyasi bir mahiyet kazanmışlardır.

Murâbıtlar Devleti'nin ilk kuruluş harcını atan kişi, **Abdullah b. Yasin** isimli fakih olmuştur (3). Kendisini Senegal yakınlarında bir " ribat " ta, gerek putperest gerekse müslümanlıkları henüz sathîlikten kurtulamamış Berberi ve öteki yerli kabileler arasında İslâm dinini yaymaya adanmış bu kişi, kendisine gönül verenler -ki kendisiyle birlikte ribatta yaşadıkları için " Murâbıtlar " diye isimlendiriliyorlardı (4) -belirli bir sayıya ulaşınca, onları gerek kendi kabileleri gerekse çevredeki diğer kabileler arasında, " iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak " la vazifelendirdi (5). 1042 senesinde devletine karşı çıkanlara karşı " cihad " ilan etti. Kısa bir süre içerisinde sırasıyla Cedâle, Lemtûne ve Messûfe kabileleri, ona biat ettiler. Buna diğer kabile kollarının biati izledi. **Lemtûne** kabilesinin Abdullah b. Yasin'in davetini benimsemiş olması, son derece önemliydi. Zira bu kabile, yüzlerini peçe ile örttükleri için " Mûlessemûn " olarak ta bilinen Senhace Berberileri (6) arasında, hem sahildeki ticaret yollarının kontrolünü elinde bulundurması ve bu sayede sağladığı zenginlik, hem de sahip olduğu idarî birikim sebebiyle mümtaz bir konuba sahip bulunuyordu. Abdullah b. Yasin, bu durumu iyi bildiği içindir ki, Murâbıtlar hareketinin askerî işlerini büyük ölçüde bu kabilenin sorumluluğuna bıraktı. Mamâfih, kısa bir süre sonra hareketin siyasi cephesi de aynı kabilenin eline geçti (7). Bu durum, Murâbıtlar hareketinin, Lemtûne kabilesinin inhisarına girmesi anlamına gelmekteydi.

Murâbıtların bu hızlı çıkışları, Kuzey Afrika'da geniş bir yankılanma yaptı. Başlarındaki idarecilerden şikayetçi olan bazı şehir ve bölgelerin halkları, Abdullah b. Yasin'e heyetler göndererek, ondan, kendilerini içinde buldukları fesat ve zulüm ortamından kurtarmasını talep ettiler (8). İbn Yasin'in 1059 senesinde ölümüne kadar, Murâbıtlar, talepte bulunan halkların da

yardımıyla Sicilmasa ve Dir'a emirlikleriyle Berguvâta kabilelerini itaat altına aldılar. 1060 senesinde hareketin askerî liderliğinde üstlenen **Yusuf b. Taşfin**, idarî merkez olarak kullanmak gayesiyle 1062 senesinde Merrakeş şehrini inşa ettirdikten sonra, bir taraftan Fas'tan Cezayir içlerine kadar Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümünü zaptederken, diğer taraftan Murâbitlar hareketinin teşkilatlı bir devlet haline dönüşmesini sağladı. Bu arada amcazâdesi olan emir Ebû Bekir İbn Ömer, Sûdan'ın batı kesimlerinin fethi ve buradaki putperest kabilelerin İslamlaştırılmasıyla meşgul oldu (9).

Netice itibarıyla, XI.yüzyılın ilk çeyreğinde söz ve fiillerinde tutarlı bir fakih tarafından başlatılan mütevazî bir islah hareketi, dinin, tıpkı Hz.Peygamber döneminde olduğu gibi, birbiriyle kavgalı muhtelif Berberi kabileleri arasında icrâ ettiği birleştirici rol sayesinde, XI.yüzyılın son çeyreğine girilirken siyasî ve askerî teşkilatlanmasını da gerçekleştirerek, Murâbitlar gibi döneminin en güçlü İslâm devletlerinden birinin tarih sahnesine çıkmasını mümkün kılmıştır.

Kuzey Afrika'da Murâbitlar, yeni ve zinde bir İslâm devleti olarak zuhur ederken, Endülüs, daha önce de kısaca işaret ettiğimiz gibi, bir taraftan Düvelü't-Tavâif arasında kanlı çatışmalara sahne olmakta, diğer taraftan ise, Hristiyan İspanya tarafından tedricî bir işgal hareketine maruz kalmaktaydı. Bilhassa 1085 senesinde Tuleytula'nın Kastilya Krallığı tarafından işgal edilmesi üzerine, hristiyan tehdit ve tehlikesini daha yakından hissetmeye başlayan ve bu tehlikeyi tek başlarına göğüslemeyeceklerini anlayan mülûkü't-tavâiften bazıları, (10) Murâbitlardan yardım istemek zorunda kaldılar.

Söz konusu talep üzerine, 1086 senesinde büyük bir orduyla Endülüs'e geçen Murâbit hükümdar Yusuf b. Taşfin (453-500/1061-1170), Batalyevs Emirliği (Eftasîler Devleti) sınırları içerisinde kalan **Zellâka** (İsp.Las

Sagrajas) ovasında Kastilya ordusunu ağır bir hezimete uğrattı (11). Bu zafer, Endülüs'te müslümanların aleyhine bozulan güç dengesini lehlerine çevirmekle beraber, hristiyan İspanya karşısında yaklaşık bir asır sonra kazanılan ilk büyük galibiyet olması ve de hristiyan yayılmacılığını durdurması açılarından ayrı bir öneme sahip bulunmaktadır. Yusuf b. Taşfin, bu zaferden sonra, Endülüslü emirlere, birbirleriyle savaşmayı bırakıp, hristiyan İspanya'ya karşı birlikte mücadele vermelerini tavsiye ederek (12) Merrakeş'e döndü. Ne var ki, Endülüslü emirler, bu tavsiyeye pek itibar etmediler. Kastilya Krallığı, Endülüs'ü yeniden taciz etmeye başladı. Bu durumda Murâbıt ordusu 1090 senesinde bir kez daha Endülüs'e geçti. Endülüs'ün doğusunda Lorca ile Mursiye arasında yer alan Aledo kalesinde Kastilya kuvvetlerini kuşattıysa da, Endülüslü bazı emirlerin gevşek davranmaları, hatta aleyhte bazı davranışları yüzünden, gözle görülür bir başarı elde edemeden Endülüs'ü terketmek zorunda kaldı (13). Fakat, Yusuf b. Taşfin, çok geçmeden aynı senede başlarındaki idarecilerin sırtlarına yüklediği ağır vergilerden şikayet eden halkın ve mülûk'ü-t-tavâifi zalimlik, facirlik ve fasıklıkla itham eden fukahânın daveti (14) üzerine emrindeki bir orduyla yeniden Endülüs'e geçti. Bu seferki maksadı, Düvelü't-Tavâife son vererek, Endülüs'ü Murâbıtlar Devletine bağlı bir vilayet haline getirmektir (15).

Az önce de ifade edildiği gibi, 1090 senesi çıkmadan aynı sene içinde ikinci kez Endülüs'e geçen Yusuf b. Taşfin, tesbit ettiği strateji istikametinde önce Zîrîlerin idaresindeki Gırnata'yı, 1091 de Abbâdîlerin idaresindeki Kurtuba ve İşbiliye'yi, bir sene sonra Mursiye ve Şâtube'yi, 1094 te Eftasîlerin idaresindeki Bataleyevs (Badajoz)'i, 1095'te İbn Sumâdîh'in idaresindeki Meriyye'yi, 1110 te Sarakusta'yı ve nihayet 1116 da Balear adaları (el-Cezâiru's-Şarkıyye)'ni ele geçirdi (16). Böylece Endülüs tamamıyla Murâbıtlara bağlı bir vilayet haline getirilmiş oldu.

Endülüs, yaklaşık yarım asır Murâbıtların idaresinde kaldı. Bu sürenin ilk yarısını istikrar, ikinci yarısını ise zaaf dönemi olarak vasıflandırmak mümkündür. İstikrar döneminde Murâbıtlar idarecilerin temel hedefi, Endülüs'ün mevcut sınırlarını muhafaza etmek yanında, daha önce yitirilmiş olan Tuleytula'yı geri almak için seferler düzenlemek olmuştur. Bu seferlerin bazılarını, Yusuf b. Taşfin'in yerine Murâbıtlar Devleti'nin başına geçen oğlu **Ali b. Teşfin** (500-537 / 1107-1143) bizzat idare etmiştir. Ne var ki, Kastilya Krallığı, işgal sonrasında şehre çok sayıda hristiyan nüfus yerleştirdiğinden ve iyi tahkim ettiğinden, 1190 senesinde düzenlenen bir sefer esnasında surlarına kadar ulaşıldıysa da, Tuleytula'nın geri alınması mümkün olmadı (17). Buna mukabil, Portekiz cephesinde verilen mücadele daha başarılıydı. Nitekim 1110 senesinde Uşbûne (Lizbon) (18) şehriyle birlikte çok sayıda köy, kasaba ve kale Murâbıtların eline geçmiştir (19).

1118 senesinde Endülüs'ün kuzeydeki en önemli şehirlerinden biri olan Sarakusta'nın Aragon Krallığı tarafından işgal edilmesi, Murâbıtların Endülüs'deki güç ve prestijlerine ağır bir darbe indirdi. Sarakusta'nın işgali esnasında Murâbıtlara karşı verdiği mücadeleyi bir haçlı savaşı görünümüne sokmayı başaran Aragon kralı I.Alfonso (20), 1120 senesinde bir başka Murâbıt ordusunu Sarakusta'nın güney batısına düşen Katande (veya Kutunde) mevkiinde bir kez daha bozguna uğrattıktan (21) sonra, 1125 senesinde, Musta'ribler (zimmî hristiyanlar)'in bir kısmını alıp, yeni zaptettiği yerlere yerleştirmek maksadıyla Endülüs'ün doğusunu, kuzeyden güneye katettiği ve en sonunda Gırnata'ya kadar ulaştığı bir askerî sefer tertip etti. Onun bu sefer esnasında ciddi hiç bir mukavemetle karşılaşmamış olması, Murâbıtların gücü ve Endülüs'ün savunmasının ne durumda olduğu hususlarında bir fikir vermek için yeterli olsa gerektir.

Murâbıtlar Devleti, Endülüs’de üst üste uğradığı mağlubiyetlerle kan kaybetmeye başladığı bir sırada, Kuzey Afrika’da da doğrudan doğruya kendisini hedef alan bir başka tehlikeyle karşı karşıya geldi. Şöyle ki: Berberi Harga (Hargha) kabilesine mensup **Muhammed b. Tûmert** isimli bir bilgin (22), XII.yüzyıl (H.VI.)’ın başlarında ilk tahsilini ve Mağrib ve Endülüs’de tamamladıktan sonra, sırasıyla İskenderiye, Mekke-Medine ve Bağdad’a gitmiş, buralarda dönemin ünlü bilginlerinden der almış (23) ve bilahere, takriben 1119 ya da 1120 senesinde, Murâbıtların idarî merkezi olan Merrakeş’e gelerek, vaaz ve irşada başlamıştır. Ne var Ki, bu yeni müşşidin söylediğı sözler ve verdiğı mesajlar, özü itibarıyla hep Murâbıtları hedef alıyordu. Ona göre, Murâbıtlar zulmün ve fesadın yayılmasına göz yumuyorlardı. İçkinin alenen içilmesine, alınıp satılmasına, domuz sürülerinin sokak ve caddelerde dolaşmasına, kadınların peçesiz gezinmelerine ve devlet işlerine lüzumundan fazla müdahale etmelerine göz yumuyorlardı. Ayrıca Murâbıtların çok değer verdiğı Malikî fukahâsı, Kur’ân ve Sünnet’i terkederek sadece İmam Mâlik’in Muvatta’ına yapmışlar, dolayısıyla da dinin özünden uzak, katı birer taklidçiye dönüşmüşlerdi. Keza, Allah’ın Kur’ân’da zikredilen bazı sıfatlarını lafzî anlamlarıyla kabul ettikleri için, Tevhid akidesini yaralamış ve bu suretle Mücessime fırkasına dahil olmuşlardı (24). İbn Tûmert, bir taraftan bu tenkidleri yaparken, diğertaraftan Malikî fukahasıyla hararetli bir tartışma içerisine girdi. En azından birisi Murâbıt hükümdar Ali b. Taşfin’in bilgisi dahilinde yapılan tartışmaların hemen hepsine yegâne galib, o oldu. Bu durum, ona bilhassa **Mesmûde** Berberileri (25) arasında büyük bir sempati ve prestij kazandırdı. 1121 senesinde potansiyel tehlike olarak görüldüğü için sürüldüğü Bicâye (Bougie)’den (26), halkının daveti üzerine gittiğı Tînmellel (Tinmal)’de (27), "Muvahhidler " adını verdiğı kendi cemaatini teşkil ve tanzim etti (28). Hemen ardından, Hintata kabilesinden Ebû Hafs Ömer ve Kûmiye kabilesinden Abdülmü’min b. Ali (29) gibi önde gelen iki Berberi liderin de desteğıyle, Murâbıtlara itaatın meşru olmadığını beyan ederek,

halkın kendisine biate çağırıldı. Ardından bir adım daha atarak, kendisinin beklenen Mehdî olduğunu iddia etti. Bunu, Murâbıtlara karşı silahlı “ cihad “ın başlatılması izledi (30).

Bu cihad, elbetteki, sırf dinî duygularla beslenen bir mücadele değildi. İşin içinde asabi faktör de bulunuyordu. Zira, gerek Murâbıtlar gerekse Muvahhidler, muayyen kabilelerin güç ve desteğiyle vücut bulmuşlardı. Nasıl Murâbıtlar Lemtûne kabile grubuna dayanıyor idiyseler, Muvahhidler de, kendilerini katıksız bir dinî hareket gibi göstermek istemelerine rağmen, esas itibariyle Lemtûneye hasım Mesmûde kabile grubuna dayanıyorlardı. Bu bakımdan, iki taraf arasında 1121 senesinden sonra vuku bulan savaşlarda, dinî motiflerle asabi faktör iç içeydi. Bundan dolayıdır ki, iki taraf arasındaki savaşlardan bazıları, dinin çizdiği sınırlar içinde kalmayıp, adeta bir kabileler arası soy kırma dönüşmüştür (31).

Kuzey Afrika’da Muvahhidlerin çok ciddî ve tehlikeli bir dinî-siyasî muhalefet hareketi olarak ortaya çıkması karşısında, Murâbıtlar açısından bu harekete karşı mücadele etmek, Endülüs’ün himayesi için hristiyanlara karşı cihad etmekten daha öncelikli bir mesele haline geldi; binaenaleyh, askerî güçlerini ağırlıklı olarak Muvahhidlere karşı yöneltmek zorunda kaldılar. Bu esnada asıl dikkat çeken önemli bir gelişme, Murâbıtlara karşı Endülüs’de de bir dizi isyanın, birbiri ardına patlak vermesiydi. Nitekim, 1145 senesine girdiğinde, başta Kurtuba olmak üzere İşbiliye, Gırnata, Meriyye, Malagü, Belensiye, Mursiye ve Sarkusta gibi Endülüs’ün belli başlı merkezlerinde Endülüslüler, başlarındaki Murâbıt idarecilere karşı isyan ettiler. İşin ilginç olan yanı, bu isyanların çoğunun liderliğini, zikreden şehirlerin kadılarının üstlenmiş olmasıydı (32). Halbuki, Murâbıtları Endülüs’e davet edenlerin başında fukahâ gelmiyor muydu. O halde ne değişmişti ?

Öyle anlaşıyor ki, Murâbıt hükümdar Ali b. Taşfin'in devlet işlerini ihmal edercesine kendisini ibadete vermesi ve idarî mekanizmayı kontrolde gevşek davranması, Endülüs'deki Murâbıt idarecilerin de gevşemelerine ve tıpkı mülûkû't-tavâif örneğinde görüldüğü gibi, kendilerini Endülüs'deki lükse kaptırmalarına, binaenaleyh Endülüs'de bulunuş gayelerinden, kısmen de olsa, uzaklaşmalarına sebep olmuştu (33). Bu keyfiyeti, belki, İbn Haldun'un teorisi istikametinde, asabiye üzerine kurulan ruhunun tavsaması olarak anlayabiliriz. Bu idareciler bir taraftan zevk ve sefaya dalarken, öbür taraftan kitlelerde herhangi bir kıpırdanmaya fırsat vermemek için, son derece müstebit bir idarecilik örneği de sergiliyorlardı (34). Bundan başka, zaman zaman Murâbıt askerlerin Endülüslü ailelere yönelik taşkınlıkları da söz konusuydu (35). Bu seyyahlar bir de aşırı boyutlara varan askerî harcamaların ortaya çıkardığı ekonomik sıkıntıları, halkın vergi yükünü artırarak hafifletilmeye çalışmaları, (36) neticede Murâbıtların Endülüs'deki varkıl sebeplerini Endülüslüler, özellikle de fukahâ nezdinde tartışılır hale getirmiş olmalıdır. Yerine göre hristiyan kırıllıkların, yerine göre de Muvahhidlerin desteklerini alan Endülüslü isyancılara (37), 1147 senesine kadar verdikleri mücadeleler sonunda, Balear adaları dışında, Murâbıtları Endülüs'den çıkarmaya muvaffak oldular. Bu sene, Murâbıtların sırf Endülüs'de değil, Kuzey Afrika'da hakimiyetlerini kaybettikleri bir tarihtir. Çünkü, Muvahhidlerin o günkü lideri **Abdümü'min b. Ali** -ki İbn Tûmert'in 1129 senesinde vefâtı üzerine hareketin siyasî ve askerî sorumluluğunu üstlenmişti-, zikredilen senede Murâbıtların başkenti olan Merrakeş'i zaptederek, bu devletin varlığına son vermiş ve kendi hükümranlığını ilan etmiştir. Böylece, Kuzey Afrika'da sınırları Trâblus'tan Atlas Okyanusu'na, Uzak Sûs (es-Sûsu'l-Aksâ)'dan Cebel-i Tarık'a kadar uzanan Muvahhidler Devleti doğmuş oldu.

Endülüslüler, her ne kadar Murâbıtları ülkelerinden çıkarmaya muvaffak oldularsa da, aynı başarıyı, Murâbıtlar sonrasında Endülüs'de

müşterek bir idare oluşturma hususunda tekrarlayamadılar. Bir başka deyişle; Murâbıtlara karşı uyanan Endülüslülük şuuru, ülkenin tek bir merkezî idare çerçevesinde yöneltilmesi söz konusu olduğunda varlığını pek hissettiremedi. Her şehrin ya da bölgenin hâkimi, " az olsun, benim olsun " zihniyetiyle hareket etmeyi tercih etti; dolayısıyla Endülüs, tıpkı daha önce Düvelü't-Tavâif döneminde olduğu gibi, bir kez daha parçalanma vakiasıyla karşı karşıya kaldı. Mamâfih, Endülüslüler açısından zaaf teşkil eden bu manzara, yeni devletlerinin sınırlarını genişletmek arzusuyla tutuşan Muvahhidler açısından son derece olumlu bir gelişmeydi. Nitekim, **İbn Kasi** ve **İbn Hamdîn** gibi isyancı liderlerin davetleriyle Endülüs'ün iç işlerine kısmen bulaşmış ve 1162 senesine kadar ülkenin güney batısını büyük ölçüde itaat altına almış olan Muvahhidler, 1162 senesinden 1172 senesine kadar Doğu Endülüs'ü ele geçirmek için uğraştılar ve sonunda bunu da başardılar. Mamâfih, bu pek kolay olmadı. Çünkü, Muvahhidler, bu bölgede hem Kastilyalıların hem de Katalonyalıların desteğini alan **İbn Merdeniş**'in sert mukavemetiyle karşılaştılar. Öyle anlaşıyor ki, İbn Merdeniş bu karşı çıkışında, " Endülüs'ün idaresi, Endülüslülerin elinde olmalıdır " düşüncesinden hareket ediyor ve hükümlerini bütün Endülüs'e yaymak istiyordu. Bu bakımdan onun direnişini, sıradan bir mahallî hakimiyeti gayreti değil, Kuzey Afrikalıya karşı Endülüslünün bağımsızlık mücadelesi olarak değerlendirmek pek de yanlış olmayacaktır. Zaten o, yetişme tarzı ve davranışları itibarıyla İspanya'daki kültürel ve dinî mozaiğin tipik bir temsilcisi durumundaydı. O, bir müslümandı, bir çok hareketi, onun bu yönünü ortaya koyuyordu; ne var ki, başka bir çok davranışı daha vardır ki, onlar da onu, bir hristiyan idarecileri taklid ediyordu. Arapça bildiği kadar Kastilya dilini de biliyordu, günlük hayatında bu iki dili birden kullanıyordu. Ordusunda müslüman Endülüslülerin yanında çok sayıda hristiyan olanlar da vardı ve onlara kiliseler yaptıracak, hatta piskoposluk kurmalarına izin verecek kadar toleranslıydı (38).

1172 senesinde İbn Merdeniş'in tasfiye edilmesiyle, Endülüs, bu sefer Muvahhidlere bağlı bir vilayet haline geldi. Muvahhidlerin bundan sonra Endülüs'le ilgili faaliyetleri iki ana istikamette gelişmiştir : Birisi, ülkede Muvahhid idaresini sağlamlaştırmak, diğeri ise, hristiyanlara karşı cihad faaliyetlerinde bulunmak. 1162-1198 yılları arası, Muvahhidler Devleti'nin kuvvet ve azamet yıllarına tekabül etmektedir. Ne var ki, bu durum, hristiyanlara karşı verilen savaşlara, beklendiği kadar aksedememiştir. Bu bağlamada, Muvahhid orduların gücü, ne 1085 senesinde kaybedilen Tuleytula'nın ne de 1118'de yitirilen Sarakusta'nın geri alınmasına yeterli olmuştur. 1194 senesinde Muvahhidlerin Endülüs'de hristiyanlara karşı kazandıkları en büyük zafer olan **Arak** savaşı bile, bir zamanlar Zellâka'nın uyandırdığı ümit ve heyecanı bir kez daha dirilttiyse de, neticede bir savunma savaşı olmanın dışına taşamadı. Arak zaferi, kısa vadede, Kastilya Krallığı'nın Endülüs'e yönelik hücumlarına sınırlandırma getirdi; müslümanların kendilerine olan öz güvenlerini tazeletti; hattâ Endülüs'ün eski azamet günlerine yeniden dönebileceği umutlarını yeşertti. Ancak aynı zafer, uzun vadede, geniş ve kuvvetli bir haçlı cephesinin teşekkülüne de vesile oldu. Papa **III.İnocencio** (İnnocent)'nun direktifleriyle oluşan bu cephe (39), 1212 senesinde Muvahhidlerin ve Endülüslülerin oluşturdukları İslâm ordusunu Kurtuba'nın kuzeyinde yer alan **İkâb** (İsp.Las Navas de Talaa) mevkiinde ağır bir hezimete uğratarak, bir anlamda, Arak zaferinin rövanşını almış oldu. Bu acı neticenin alınmasında, Muvahhid askerlerin savaşa iyi hazırlanmamış olmaları yanında, Endülüslülerle aralarında başgösteren uyumsuzluğun da hiç şüphesiz önemli rolü vardı. Bu savaş, hem Muvahhidler hem de Endülüs için sonun başlangıcı olmuştur (40). Nitekim, Muvahhidler, tedricî bir biçimde Endülüs'deki hakimiyetlerini yitirdiler. Bu suretle ortaya çıkan otorite boşluğunu ne Endülüslüler, ne de başka bir müslüman güç doldurabildi. Neticede, sahipsiz kalan Endülüs toprakları, 1250 senesine kadar sür-

dürülen kesif Reconquista faaliyetleri çerçevesinde, Gırnata ve civarındaki birkaç şehir hariç, hristiyan İspanya'nın hakimiyetine geçti.

Özetle ifade etmek gerekirse, XII.yüzyılda Endülüs, istiklâlini kaybetmiş, yani Endülüslülerin idare ettiği bir ülke olmaktan çıkarak, önce Murâbitların daha sonra da Muvahhidlerin idare ettiği bir vilayet konumuna düşmüştür. Bu dönem, müslümanların Endülüs'de gerek kendi aralarında gerekse hristiyanlarla savaş halinde oldukları bir dönemdir. Kuzey Afrikalı müslümanlar, bu dönemde Endülüslülerin yapamadıklarını yaparak, Endülüs'ün büyük çapta sınırlarını muhafaza etmişlerdir. Endülüs'ü savunmak için yapmaları gereken mücadeleyi yapmaktan geri durmamışlardır. Ancak bütün bunlara rağmen, Endülüslüler, herhanda biraz kaba gördüklerinden biraz da gururlarına dokunduğundan, onları kendilerinden biri olarak hissedememişler, dolayısıyla fırsat buldukları ilk anda isyan bayrağını kaldırmışlardır.

2- İçtimai Bünye

VIII. ve IX.yüzyıllarda Endülüs toplumunun en bariz vasıflarından biri, Araplar, Berberiler, Mevâil, Müveledler (İspanyol asıllı müslümanlar), Musta'ribler (Zimmî hristiyanlar) ve Yahudiler gibi, birden çok etnik ve dinî unsurun bünyesinde barındırıyor olmasıydı. Toplum, henüz tam anlamıyla bir kaynaşma sürecine girmediğinden, farklı etnik unsurlar varlıklarını ve kimliklerini, fazla bir değişikliğe uğramaksızın devam ettiriyorlardı. Böyle olduğu içindir ki, bu yüzyıllarda, özellikle de IX.yüzyılda Endülüs'ün muhtelif şehir ve bölgelerinde vukû bulan dahilî karışıklıklar, her şeyden önce asabi ağırlıklı, dolayısıyla da etnik temelli hadiselerdi (41). Ancak, X.yüzyılda, sağlanan uzun süreli siyasî istikrar, ekonomik gelişme ve hepsinden de önemlisi devletin, kaynaşmış bir " ümmet " meydana getirebilmek için asabiye ruhuna karşı savaş açması neticesinde, yavaş yavaş bir

Endülüslülük ruhu ve " Endülüslüler " toplumu teşekkül etmeye başladı (42). Bilhassa Endülüs Emevî Halifeliği'nin son yıllarında meydana gelen dahilî çalkantılar esnasında, bu oluşumun tezahürleri, bir çok olayda varlığını belli etmiştir.

Nitekim, X.yüzyılın son çeyreğinde Mansur b.Ebî Âmir (43) tarafından Kuzey Afrika'dan getirilen Berberi askerlere karşı, fetih esnasında ve sonrasında Endülüs'e yerleşen Berberilerin Araplarla omuz omuza mücadele vermelerini, başka türlü nasıl anlayabiliriz ?

Endülüs toplumunda kaynaşma istikametindeki gelişmenin, XI.yüzyılda akâmete uğradığını gösteren hiç bir ipucuna sahip değiliz. Gerçi, bu yüzyılda Endülüs; siyâsi ve coğrafi olarak bölünmüştür. Hemen her şehir, müstakil birer devletçik haline gelmiştir. Ne var ki, bu bölünme etnik temellere dayalı bir bölünme değildir. Binaenaleyh, Düvelü't-Tavâiften her hangi birinin sınırları içinde, farklı etnik unsurları bir arada görmek pekâlâ mümkündür (44). Bu bakımdan, Düvelü't-Tavâif arasındaki mücadeleler, özü itibariyle etnik değil, siyasî nüfuz ve toprak kazanma uğrunda yapılan mücadelelerdir.

XII.yüzyılda, yani Murâbitların ve Muvahhidlerin idaresindeki Endülüs'de ise, Endülüslülük şuuru daha da pekişmiştir. Bu dönemde idareci tabakayı oluşturan Kuzey Afrikalılar (Muvahhidler ve Murâbitlar) dışında herkes, kendisini etnik kimliğinden önce Endülüslü olarak tanımlamaktaydı. Bunda, her halde, kendilerini yabancı bir idare altında görüyor olmalarının rolü olsa gerektir. Bir diğer gerçek şu ki, ister sosyal davranışlar ister örf ve âdetler ve isterse kültür düzeyleri bakımından olsun, Endülüs'e gelen Murâbit ve Muvahhid cemaatlerle, Endülüslüler arasında son derece bariz farklar vardı. Aynı farklılıklar, Endülüs'deki musta'riblerle kuzeydeki İspanyol kral-

lıklarının vatandaşı olan hristiyanlar arasında da söz konusuydu. Netice olarak, bu yüzyılda Endülüslü bir Arapla Doğulu bir Arabı; Endülüslü bir Berberi ile Kuzey Afrikalı bir Berberiyi ve Endülüslü bir Musta'rible İspanyol krallıkların tebası olan bir hristiyanı birbirinden ayıran bariz farklar meydana geldiğini rahatça söyleyebiliriz (45). Endülüslülerin, farklı liderlikler altında da olsa, 1145 senesinde Murâbitlara. 1127 senesinden itibaren ise Muvahhidlere karşı başlattıkları isyanları, Endülüslülük şuurunun bir aksülameli olarak anlamak, her halde daha doğru olacaktır.

Biz, genel olarak Endülüs'ü coğrafi bakımdan kendimize uzak hisseder ve bu sebeple Osmanlı dönemine kadar, Endülüs'le biz Türkler arasında herhangi bir irtibatın bulunmadığını zannederiz. Oysa, XII.yüzyıl, Türklerin Endülüs'le tanıştıkları ve çok sayıda Türk'ün bu ülkeye yerleştiği bir zaman dilimi olmuştur. Şöyle ki: Abdulvahid el-Merrakuş'nin verdiği bilgilere göre, ilk defa 1179 senesinde **el-Guzz** denilen Türkler Mağrib-i Aksâ'ya gelmişler ve bunların sayıları gittikçe artmıştır (46). Fakat, bu Türklerin Murâbit ordularında da varlığını bildiğimize göre (47), onların Kuzey Afrika'ya ayak basmaları, zikredilen tarihten çok önce olmalıdır. Muvahhid hükümdar **el-Mansur** (580-595 / 1184-1199), çok sayıda Türkü Merrakeş'e nakletmiş ve ordusuna katmıştır. Onların, nüfusun öteki unsurlarından ayıran hususiyetlerin başında, kadınlar gibi saçlarını örüyor olmaları gelmekteydi (48). Hükümdarın, ordusuna kattığı Türkleri, Berberi, Arap ve Sudanlı askerlerden daha üstün tuttuğu anlaşıyor. Zira, bu zikredilenler senede üç kez maaş (el-câmkiyye) alırlarken, Türkler her ay alıyorlardı. el-Mansûr, bununla da yetinmedi, Endülüs'de bol miktarda araziye, onlara iktâ olarak verdi (49). Türkler böylece Endülüs'le hem tanışmış hem de bu ülkeye yerleşmiş oldular. Öte taraftan, 1194 senesinde kazanılan Arak savaşı esnasında, Türkler, Kuzey Afrikalıların ve Endülüslülerin bilmediği, aynı anda çok sayıda oku birden fırlatma kapasitesine sahip silahların sayesinde, savaşın ka-

derinin müslümanlar lehine dönmesinde büyük pay sahibi olmuşlardır. Nitekim, bir hristiyan rivayetinde " sayılamayacak kadar ok, havada uçuyor ve hristiyan askerlere büyük zararlar veriyordu " denilmek suretiyle bu husus teyit edilmektedir (50).

Sosyal statü bakımından avâm ve havâs ayırımı, XII.yüzyıl Endülüs toplumu için de geçerlidir. Yalnız, idarî mekanizmanın büyük bir kısmı Kuzey Afrikalıların eline geçtiğinden, havas denilince, öncelikle bu kesim akla gelmekteydi. Bununla beraber, Endülüslü köklü aileler, eski konumlarının büyük ölçüde muhafaza ettiler. Bu arada ulemânın, özellikle de fukahânın artan nüfuzuna işaret etmeden geçmemek lazımdır. Daha önce de işaret ettiğimiz üzere, Murâbıtlar ve Muvahhidler sırf dinî temeller üzerine kurdukları ve dinî prensipleri hayata geçirmeyi hedefleyen birer devlet oldukları için, bu iki devlette din âlimlerinin hususî bir yeri ve ağırlığı olmuştur. Kaynaklarda gerek Murâbıt gerekse Muvahhid idarecilerden söz edilirken, hemen hepsinin ulemaya büyük bir değer verdikleri, onlara manevi bakımdan saygıda kusur etmedikleri gibi, maddî bakımdan da son derece cömert davranmaktan kaçınmadıkları ifade edilmektedir (51). Bu durum, ister istemez, ulemânın devlet içindeki ve toplum nezdindeki nüfuzunu büyük ölçüde artırdı. Bilhassa fukahâ ve umumiyetle onların arasından seçilen kadılar, devletin muhtelif işlerine el attılar. İdareciler, fakihlerle istişare etmeksizin iş yapamaz hale geldiler. Öte taraftan halk ta, fukahâyı kendilerinin gerçek temsilcileri olarak görüyordu. Nitekim, Murâbıtlara karşı isyan eden muhtelif Endülüs şehirlerinde, halkın, başlarına şehirlerinin kadılarını geçirmeleri, bu görüşü teyid etmektedir. Bununla beraber cemiyette, fukahâyı, sahip oldukları aşırı servetlerden dolayı iyi gözle bakmayanlar da yok değildi. Bunlardan birisi olan Ceyyanlı şair İbnü'l-Bunnî'nin şu mısraları kayda değerdir :

Ey riya ehli (fakihler) ! pusunuzu kurdunuz,
Tıpkı alaca karanlıkta avlanmaya çıkan bir kurt gibi;
Mâlik'in mezhebiyle dünyayı elinize geçirdiniz,
İbnu'l-Kâsım'la (52) da malları taksim ettiniz (53).

İctimaî bünye bahsine son vermeden önce, kısaca da olsa, gayr-i müslimlerin durumundan söz etmek istiyoruz. Bugün Endülüs tarihinin ana kaynaklarına istinaden şunu kesin olarak biliyoruz ki, müslümanlar Endülüs'de fetih esnasında gayr-i müslimlerle yaptıkları anlaşmalarla, onlara cizye ödemeleri karşılığında canlarının ve mallarının korunacağını, dinlerini yaşamaları hususunda herhangi bir mâniayla karşılaşmayacaklarını, dinlerini terke zorlanmayacaklarını ve kiliselerine dokunulmayacağını taahhüd etmişler (54) ve genel olarak ifade etmek gerekirse, XI.yüzyılın sonuna kadar, bu taahhüdler, istisna kabilinden birkaç olay dışında geçerliliğini korumuştur. Bu suretle oluşan hoşgörü atmosferi içerisinde, gayr-i müslimler, kendi kimliklerini muhafaza, kendi kültürlerini işleme ve ilerletme imkanına kavuşmuşlardır (55). Ne var ki, XII.yüzyılda bu taahhüdlerle bağdaşmayan bazı uygulamaların meydana geldiği görülmektedir. Söz gelimi, Musta'riblerin Gırnata yakınında daha önceki idarecilerden izin almak suretiyle inşâ ettikleri bir kilise, Murâbit hükümdar Yusuf b. Taşfin'in emri üzerine yıkılmıştır (56). Yusuf'un yerine geçen oğlu Ali ise, fukahâdan aldığı fetvâya dayanarak, Endülüs'deki Musta'ribler (zimmî hristiyanlar)'in bir bölümünü yerlerinden kopararak Kuzey Afrika'nın Miknâse ve Selâ bölgelerine tehcir etmiştir (57). Muvahhidler döneminde ise, gerek yahudiler gerekse musta'ribler, din değiştirmeye, bunu kabul etmedikleri takdirde ise İslâm diyarını terke zorlanmışlardır (58).

Bazı araştırmacılar, bu uygulamaların sorumlusu olarak, herkesten önce ulemâyı, özellikle de fukahâyı göstermektedirler. Zira, onlara göre, idarecile-

rin, sözü edilen tedbirleri almaya sevkeden, fukahânın verdiği fetvalar olmuştur (59). Bu görüş kısmen doğrudur. Çünkü, bu dönemde bazı idareciler ve fukahâ, belki içinde bulundukları şartların tesiriyle olacak, aslında daha önce pek rastlanmayan ve bilebildiğimiz kadarıyla Kur'an-ı Kerîm ve Sünnetin ruhuna da ters düşen bazı tasarruflarda bulunabilmişlerdir. Mesela, en-Nuveyrî'nin verdiği bilgiye göre Muvahhid halife Abdülmü'min, idaresi altındaki topraklarda yaşayan hristiyan ya da yahudileri, İslâma girmek veya İslâm topraklarını terketmek şıklarından birini kabûle zorlamış, buna uymayanların ise öldürölmelerini emretmiştir. Böyle sert bir tatbikat karşısında gayr-i müslimlerin çoğu şeklen İslâma girmiştir (60). Öte taraftan, dönemin fakihlerinden İbn Abdûn'un hisbe ile alakalı risalesinde hristiyan ve yahudiler hakkında verdiği bazı hükümler de Endülüs'ün XII.yüzyıl öncesinde pek alışık olmadığı sertlikteydi. Nitekim, bir kaç misal vermek gerekirse, bu hükümler çerçevesinde rahiblerin evlenmeye zorlanmaları, Hz.İsa sünnetli olduğu için hristiyanların da çocuklarını mutlaka sünnet ettirmeleri, şeytanın taffesi oldukları için hristiyanlara selâm verilmemesi, müslömanların hristiyan veya yahudi tabiblere tedavi için gitmemeleri ve kiliselerde çan çalınmasına müsaade edilmemesi gerekiyordu (61). Daha önceki dönemlerle mukayese edildiğinde, hiç şüphesiz, bütün bunlar gayr-i müslimler açısından olumsuz gelişmelerdi. Fakat, gayr-i müslimlerin maruz kaldıkları yukarıda sayılan sıkıntıların en azından bazılarının sorumluluğunu tamamen müslömanların sırtına atmak, kanaatimizce pek doğru değildir. Meselâ, Endülüslü Musta'riblerin bir kısmının Kuzey Afrika'ya tehcir edilmesinin yegâne mesulü, bu cemaatin kendisidir. Çünkü, Murâbitların Kuzey Afrika'da Muvahhidlerle meşgul bulundukları bir sırada, bu cemaatin mensupları, Aragon kralı I.Alfonso'yu Endülüs üzerine sefer yapmaya teşvik etmişler, adı geçen kral, 1125 senesinde bu cemaatin sağladığı destek sayesinde Gırnata'ya kadar ulaştığı br sefer tertib etmiş ve geri dönerken, müslömanlardan aldığı yerlerdeki hristiyan nüfusu artırmak maksadıyla çok sayıda Musta'rib aileyi

beraberinde götürmüştür. O halde, Musta'ribler, bu sırada tebası oldukları devlete tabiri caizse ihanet etmişlerdir. Devlet, işte bu vaziyet karşısında kendi bekasını düşünerek tedbir almak zorunda kalmış ve bu tedbiri alırken de belki en insaflı olanını tercih etmiştir. Nitekim İbn İzarî'nin aktardığı şu rivayet, meseleyi bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadır:

" H.511 senesinde Kadı Ebu'l-Velîd İbn Rüşd -Allah sevabını artırsın- Merrakeş'e gitti ve sultan Ali b. Yusuf) ın huzuruna çıktı. Sultan kendisini iz-zet ve ikramla karşıladı. Kadı ona, Musta'riblerin İbn Rudmir (I. Alfonso)'i Endülüs'ün maruz kaldığı musibeti anlattı ve bunun ahdi bozmak ve zimmîlikten çıkmak anlamına geldiğini söyledi. Sultan onu dinledi ve görüşlerini kabul etti. Bunun üzerine onları yurtlarından tehcir etmeyi kararlaştırdı. Aslında bu tedbir onların yaptığına karşılık verilebilecek en hafif ceza idi. Musta'riblerin tehcir edilmelerine dair emrini Endülüs'ün her tarafına duyurdu. Yolculuk meşakkatli geçtiğinden, bir kısmı daha yoldayken telef oldu. Bir kısmı vebâya yakalandı ..." (62).

Vaziyet bu olduğu halde, yukarıda işaret edilen araştırmacılar, mesele-nin bu yönünü görmemekte ya da görmek istememektedirler. Bu tutumları da kendilerini, tek taraflı ve eksik bir genellemeye sevkirmektedir.

Diğer taraftan, bilhassa hristiyanlara yönelik sözü edilen hak sınırlama-larında, Tuleytula ve Belensiye'nin işgalinden sonra müslümanlara karşı yapılan baskıların da tesirinin bulunduğunu düşünmek mümkündür. Zira, Endülüs'de yukarıda sayılan hususlar henüz ortada yokken, hristiyan ege-menliğine giren Tuleytula'da işgalden hemen sonra, verilen taahhüdlere rağ-men, Merkez Camii kiliseye çevrilmişti (63). Belensiye'de ise, müslümanların malları ellerinden alınmış, bir çok müslüman erkek enenerek hizmetçi yapmış ve hristiyanlaştırılmış; ayrıca Merkez Camii kiliseye çevrildikten başka,

şehrin kadısı da diri diri yakılmıştı (64). Bütün bunların, Endülüslüler tarafından nefret ve öfkeyle karşılanmadığını ve Mustariblerle olan ilişkilere hiç tesir etmediğini söylemek mümkün değildir.

3- Medeniyet ve Kültür

Tarihin bize öğrettiği hakikatlerden birisi şudur ki, askerî fetihler, ancak beraberinde kültürel bir fetih de getirdiği zaman kalıcı olabilmektedirler. Bunun olabilmesi için ise, fatihlerin temsil ettiği kültürün, hakimiyetleri altına giren halkların kültürlerinden daha üstün ve daha cazip olması icabeder. Aksi takdirde, askerî fetihlerin kısa vadede birer fetih gibi gözükseler bile, uzun vadede hezimete dönüşmeleri pekâlâ mümkündür. Buna misal olarak Barbar Germen kavimlerinin ve Moğolların gerçekleştirdikleri geniş çaplı istilâ hareketlerini verebiliriz. Bildiğimiz gibi, Barbar Germen kavimleri, M.V. yüzyılda Roma İmparatorluğu'na ait toprakların büyük bir kısmını işgal ederek Roma'ya girmişler ve bu muhteşem şehrin altını üstüne getirmişlerdi. Tıpkı bunun gibi, XIII.yüzyılda da bu sefer Moğollar, bir dizi işgalden sonra Bağdad'a kadar ulaşmışlar ve Germenlerin Roma için yaptıklarını onlar Bağdad için tekrarlamışlardı. Ne var ki, her iki işgal hareketinin de üzerinden muayyen bir zaman geçtikten sonra, asıl mağlup olanlar Germenler ve Moğollar olmuşlardır. Çünkü, birinciler, Roma medeniyetinin; ikinciler ise, İslâm medeniyetinin gücü ve cazibesi karşısında pes ederek, kelimenin tam anlamıyla asimile olmuşlardır. Bu keyfiyet, XII.yüzyıl Endülü'sünü ele geçiren Murâbitlar ve Muvahhidler için de aynen geçerlidir. Evet, Endülü's, siyasî ve askerî bakımdan XII.yüzyılda zikredilen hânedânlara tâbî olmuştur. Levi-Provençal'ın da belirttiği gibi, meselâ bir Ali b. Yusuf, yüzünü Kuzey Afrika'daki herhangi bir merkeze değil, küçüklüğünden itibaren Endülü's kültürüyle yetiştirdiği için, hep bu ülkeye çevrilmiş; III.Abdurrahman ve II.Hakem gibi Endülüslü hükümdarlara benzemeye çalışmıştır (65). Bunun yegâne sebebi, Endülü's'ün o zamanda medeniyet bakımından Kuzey

Afrika'ya olan üstünlüğüydü. Zira, daha önce de bir ara işaret ettiğimiz gibi, Endülüs medeniyeti, XII.yüzyıl olgunluk merhalesini idrak etmiş bir halde girmişti. Buna mukabil, Endülüs'ün idaresini ele geçiren Kuzey Afrikalıların çoğu, çöl ve sahrâ hayatının mahrumiyet ve yoksunlukları içinde yetişmiş kimselerdi. İşte bu insanlar birden Endülüs'deki parlak medeniyetle ve bu medeniyetin bahşettiği lüks ve konforla karşı karşıya geldiler. Başlangıçta sırf Allah yolunda cihadı düşünen ve dünya nimetlerine tali derecede önem veren bu kimseler, kısa bir süre sonra medenî hayatın kendine has cazibesi karşısında dayanamayıp çözülmüşlerdir. Onlar, öyle bir devirde Endülüs'e ayak basmışlardı ki, burada buldukları müslüman ahâlî, savaşıma aşkını ve fütuhât arzusunu çoktan dindirmiş ve bunların yerini tefekkür ve edebiyât zevklerini almış bulunuyordu. Afrikalı yeni fâtihler için Endülüs'ün arzettiği bu manzara, onların ülkeye yerleşip kalmalarına sebep olmuş ve kendilerinin benimsemeye hiç bir şekilde hazır olmadıkları böylesine ince ve süzölmüş bir medeniyet ile âniden temasa gelmeleri dolayısıyla, bu insanların başlangıçta taşıdıkları asabi ruhunun tazeliğinden kaynaklanan dirençlerini iyice yocketmiştir (66). Murâbıtların Muvahhidler karşısında uğradıkları hezimetlerin sebeplerini sorgularken, Endülüs medeniyetinin Murâbıtlar üzerinde icrâ ettiği bu tesiri gözden irak tutmamak gerekir.

Üzerinde durulan dönemde Endülüs'ün nüfuzu, Kuzey Afrika'daki büyük merkezlerde de kendisini hissettirdi. Hem Murâbıt ve hem de Muvahhid idareciler, çok sayıda Endülüslünün Merrakeş'e gelip yerleşmelerini sağladılar. Bu hususta Abdulvahid el-Merrakuşî, şu kıymetli bilgileri vermektedir :

"... Emirü'l-Müslimîn, hükümdarlığının ilk yıllarında Endülüslü ediplerin önde gelenlerini, kendi sarayına davet etti ve bu işe çok önem verdi. Sonunda sarayında, hiç bir hükümdara nasib olmayacak kadar seçkin kişi toplandı; meselâ belâğat ehlinden el-Ahdeb ismiyle maruf Ebu'l-Kasım

İbnu'l-Cedd, Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed, Ebû Abdullah İbnu'l-Hassâl, onun kardeşi Ebû Mervan, Ebû Muhammed Abdulmecid b. Abdûn..." (67).

Abdolvahid el-Merrakuşî'nin adını verdiği bu insanlar, devletin kitâbet işlerini kelimenin tam anlamıyla tekellerine almışlardır. Fakat, hükümdarların başkentlerine getirttikleri Endülüslüler, sırf bu gurup insanlar değildi. Çok sayıda Endülüslü mimar ve mühendis de cezbedilmiş ve inşâ ettirilen bir çok sivil ve dinî mimarî eserleri onların ellerinden çıkmıştır. Böylece Endülüs sanat ve mimarisi, Kuzey Afrika'ya transfer edilmiştir. Bu dönemde Kuzey Afrika'da inşâ edilen eserler incelendiğinde, gerek mimarî üslub gerekse tez-yinat açısından Endülüs'ün tesiri açıkça görülmektedir (68).

Muhtelif sahalarda yetişmiş Endülüslüler, Merrakeş dışındaki merkez-lere de dağılmışlardır. Mesela bunlardan biri olan Meriyyeli Ahmed b. Abdurrahman el-Lahmî, Muvahhidler hareketinin kurucusu İbn Tûmert'in memleketi olan Tînumellel'e kadar gitmiş ve orada Arapça tedris etmiştir. Bu kişi tıp, hendese ve matematik alanında da temayüz etmişti (69).

Murâbıtlar döneminde Endülüs'de Edebî alandaki faaliyetler, Düvelü't-Tavâif dönemine göre biraz sönük geçmiştir. Çünkü, bir önceki dönemde Mülûkü't-tavâifin saraylarında en sık görülen kimseler, şairlerdi. Bu dönemde şiirde konu sıralaması olmadığı için, her tür şiire rastlamak mümkündü. Ancak, Murâbıtlar döneminde dinî prensipler ve hisler ön plana geçtiği için, bir önceki dönemde sık sık işlenen kadın, şarap ve aşk temaları büyük ölçüde terkedildi; bunun yerine tabiatı konu alan ve " Nûriyyât " ve " Ravdiyyât " adı verilen şiirler daha fazla revaç buldu (70). **İbn Hafâce** (ö: 1138), **İbn Bakî et-Tutîlî** (ö: 1126), **İbn Zakkâk** (ö: 1134) gibi meşhur isimler, klasik şiirde dönemin önde gelen temsilcileridir. Aynı dönemde şiir

alanında en önemli yenilik, şair **İbn Kuzman** (ö: 1160) tarafından ilk kez, zecel türünün ihdas edilmesi olmuştur. Bilindiği gibi zeceller, kafiye bakımından klasik şiire göre daha serbest, halk diliyle (âmmice) ve koro halinde söylenen şiirlerdir (71). Edebiyat alanında kayda değer bir diğer gelişme, antolojilerin telif edilmiş olmasıdır. Bunlardan iki tanesi, bilhassa kayda değerdir : Birisi, **İbn Bessâm** (ö: 1147) tarafından kaleme alınan ve hem eserleri bugün kayıp bulunan bazı müelliflerden bol bol ictibaslarla bulunması hem de Endülüs kültürü ve ictimâî tarihiyle alakalı pek çok bilgi ihtivası etmesi bakımından önemi büyük olan ez-Zehira fî Mehâsini Ehli'l Cezîra isimli eseridir (72). Ötekisi ise, **Feth b.Hâkân** (1130-1140 arası)'ın Kalâidu'l-İkyân'ıdır (73).

XII.yüzyıl Endülüs'ünde Tıp, Botanik ve Astronomi sahalarında da ünlü bazı isimler yetişmiştir. Meşhur tabib **Ebû Mervan İbn Zühr** (ö:1161) -ki Batılılar kendisini Avenzoar olarak tanımışlardır- bunlardan biridir. Keza, dönemin yetiştirdiği iki büyük İslam filozofu **İbn Rüşd** ve **İbn Bâcce**'nin aynı zamanda iyi birer hekim olduklarını biliyoruz (74).

Murâbitlar dönemi Endülüs'ünde fukahânın idarî ve dinî hayat üzerindeki nüfuzu, fikrî hayat üzerinde de eksik olmamıştır. Bu sebeptendir ki, Felsefe ve Kelamla iştigal etmek hemen hemen imkansız hale gelmiştir. Zira, Malikî fıkhi çerçevesinde ve furû kitapları dışında bir şeyle alakadar olmaya asla iyi gözle bakmayan fukahâ, aksine bir duruma şahit olduklarında, siyasî otoriteyi devreye sokarak, suç unsuru olarak gördükleri şeylerin imha edilmesini sağlamışlardır. İşte bu anlayışın sonucu olarak H.503 senesinde İmam Gazzâlî'nin İhyân Ulûmi'd-Dîn'ini yasak ve zararlı kitap ilan edilmiş ve Kurtuba'da toplattırılan nüshaları, üzerine benzin döktürülerek halkın gözleri önünde yaktırılmıştır. Aynı fiil, Kuzey Afrika'da tekrarlanmıştır (75). Buna mukabil, Muvahhidler döneminde Felsefe ve Kelamla iştigal edenler üzerindeki baskı büyük ölçüde kalkmış ve bu sayede **İbn Tufeyl** ve **İbn Rüşd**

gibi filozofların yetişmesi mümkün olmuştur (76). Böylece Doğuda yavaşlayan Felsefî çalışmalar, Endülüs'de yeniden canlanmış ve İslâm Felsefesi, kendi zirvesini bu çalışmalarla yakalamıştır.

Endülüs, XII.yüzyılda daha önceki yüz yıllarda pek alışık olmadığı tasavvufî hareketlere de sahne olmuştur. Ahmed b. Hüseyin b. Kasi -ki daha çok **İbn Kasi** olarak şöhret yapmıştır- ismi, bu hareketlerinden birinin şeyhi olarak karşımıza çıkmaktadır. Meriyyeli meşhur mutasavvıf **İbnu'l-Arif** (ö: 1141)'ten el alarak işe başlayan bir kişi, devletin vergi tahsildarlığını yapıyor-ken bu vazifesini bırakmış, sonra sahip olduğu bütün serveti tasadduk ederek, doğum yeri olan Şilb'de (77) yaptırdığı bir " ribât " (zaviye) ta tasavvufî hayatı yaşamaya başladı. Zamanla etrafında çok sayıda mürid topladı. Bir süre sonra " velayet " iddia ederek, kendisine " el-Mehdî " ünvanını verdi. Bu yıllar, Endülüs'deki Murâbitların hristiyanlar karşısında üst üste başarısızlığa uğradığı ve toplumda geleceğe dair yeislerin hakim olduğu yıllardı. İbn Kasi, daha önce tıpkı Abdullah b. Yasin ve Muhammed b. Tûmert'in yaptığı gibi, etrafında toplananlar muayyen bir sayı ve güce ulaşınca, Şilb'de Murâbitların idaresine karşı isyan bayrağını açtı. Hareketini Endülüs'ün batı bölgesinin tamamına yaymak istedi. Şilb'le birlikte Batalyevs ve Kâdis'i eline geçirdi. Bir süre sonra kendisiyle müridleri arasında ihtilaf çıktı. İbn Kasi, Muvahhidleri Endülüs'e girmeye davet eden ilk kişi olmakla beraber, daha sonra bu tavrını değiştirdi ve Portekiz kralının himayesine girdi. Nihayet 1151 senesinde kendi adamları tarafından öldürüldü (78).

Netice :

1- XII.yüzyıl boyunca Endülüs, siyasî istiklalini yitirmiş ve Kuzey Afrikalı hanedânlardan önce Murâbıtların, sonra da Muvahhidlerin idaresine tabi olmuştur. Bunun yegâne sebebi, Endülüslülerin XI.yüzyılda birlik ruhunu kaybetmeleri ve hristiyanlara karşı ülkelerini savunmak hususunda içine düştükleri acz haliydi. Gerek adı geçen iki devletin dinî ön plana alan bir siyaset izlemeleri, gerekse hristiyan İspanya'nın bir haçlı cephesi oluşturma gayretleri, Endülüs'ü tarihinin en büyük savaşlarının yaşandığı bir mücadele alanına çevirmiştir. Bir Zellaka, bir Arak ve bir İkâb savaşı böyledir.

2- Üzerinde durulan dönemde, Endülüslülük şuuru iyice pekişmiş ve bu şuur Endülüs'ün tek elden idaresi istikametinde bir neticeye ulaşmadıysa da, Murâbıt ve Muvahhid idarecilere karşı başlatılan isyanları muharrik unsurlarından biri olmaktan da uzak kalmamıştır. İctimaî bünyede göze çarpan bir diğer gelişme, Arap kaynaklarında el-Ğuzz olarak zikredilen Türk cemaatlerinin Kuzey Afrika ile birlikte Endülüs'e de yerleşmiş olmalarıdır. Bu arada zikredilmesi gereken bir diğer husus ise, ulemânın, özellikle de fukahâ'nın devletin hemen her alanında artan nüfuzudur.

3- Siyasî olarak Murâbıtlara ve Muvahhidlere tâbi olan Endülüs, kültür ve medeniyet alanlarında bu iki devleti kendisine tâbi kılmıştır. Her ne kadar fukahânın kültürel hayatı kontrol altına almaya yönelik bir tahakkümü söz konusu idi ise de, XII.yüzyılda Endülüs medeniyeti, bilhassa Felsefe alanında en olgun meyvelerini vermiştir. Edebî alanda Zecellerin ortaya çıkışı bu deneme tesadüf etmektedir. Endülüs sanat ve mimarisi, Mağrib mimarisi üzerine kesin bir hakimiyet kurmuştur.

DİPNOTLAR

- 1- " Hristiyan İspanya " denince, fetihten sonraki ilk yıllarda sadece İspanya'nın kuzeyindeki dağlık ve dar bir saha olan Asturias bölgesi kastediliyordu. Fakat, hristiyan ispanyollar, müslüman fatihlerin özellikle Valiler döneminde içine sürüklendikleri dahilî çekişmelerden istifade ederek toparlanmılar ve İspanya'nın kuzeyini (Kastilya, Leon, Navarra ve Barselona) müslümanlardan geri almışlardır. Binaenaleyh, IX.yüzyıl başlarından XI.yüzyılın son çeyreğine kadar " Hristiyan İspanya " denilince, İspanya'nın bu bölgeleri kastedilmekteydi. Bkz.E.Mitre, La Espana medieval, Madrid 1984, s.99 vd.
- 2 " Reconquista " kavramı hakkında geniş bir değerlendirme için bkz.V.Cantarion, " The Spanish Reconquest: A Cluniac Holy War Against İslam ?, İslam and The Medieval West, Albany 1980, s.82-109.
- 3- Abdullah b. Yasin'in doğum tarihi ve tahsil hayatı hakkında hiç bir aydınlatıcı bilgi bulunmamaktadır. Hattâ, mensup olduğu kabilenin adı bile tartışmalıdır. Bununla beraber, Berberi Lemtûne kabilesinin Cedâle koluna mensup olması kuvvetle muhtemeldir. Onun, Düvelü't-Tavâif döneminde tahsil için Endülüs'e gittiği ve bilahere aynı mak-satla Kayrevan'a döndüğü rivayet edilmektedir. Az olmakla beraber, hakkındaki bilgiler, umûmiyetle onun seçkin bir fakih; basiretli, dirayetli, zeki ve takva sahibi bir şahsiyet olduğunda ittifak etmektedirler. Bkz.İbn Beşkuval, es-Sıla, Madrid 1882, s.426; H.A.Mahmûd, Kıyâmu Devleti'l-Murâbûfîn, Kahire 1956, s.104-117. Sadece İbnu'l-Hatîb, onun hakkında " Allah'ın ahkâmına şaz düşen bazı uygulamaları olduğuna dair haberler vardır; ancak işin doğrusunu Allah bilir " demekte, ancak bu uygulamaların mahiyeti hakkında hiç bir bilgi vermemektedir. Bkz.İbnu'l-Hatîb, el-İhâta, fî Ahbâri Gurnâta (nşr.M.A.İnân), Kahire 1977, IV, 348.
- 4- İbn Ebî Dînâr, el-Mu'nis fî Ahbâri İfrıkyyâ ve Tûnus, Tunus 1286, s.102; Mamâfih, İbn Yasin ve taraftarlarının savaş esnasında gösterdikleri cesaret ve sabırdan dolayı bu isimle anıldıkları da ifade edilmektedir. Bkz.Hasan, 21. Bir başka rivayete göre ise, İbn Yasin'in bizzat kendisi, taraftarlarına bu ismi vermiştir. Bkz. İbn İzârî, el-Beyânu'l-Muğrib (nşr.İ.Abbas), Beyrut 1983, IV, 12.

- 5- İbn Ebî Zer, el-Enîsu'l-Mutrib (nşr.M.el-Hâşimî), Rabat 1936, II, 14; H.A.Hasan, el-Hadâratu'l-İslâmiyye fî'l-Mağrib ve'l-Endelüs, Kahire 1980, s.21.
- 6- Berberiler, biri **Butr**, diğeri **Branes** adıyla bilinen iki anakabile kitlesine ayrılmaktadır. Sinhâce, Branes'e bağlı büyük kabile kollarından birini teşkil etmekte olup, o da güneyli Sinhâceliler ve kuzeyli Sinhâceliler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Asıl yurtları, bugünkü Cezayir ve civarıdır. Mahmûd, 24 vd.
- 7- Hasan, 22-23.
- 8- İbn Ebî Zer, II, 17-19
- 9- en-Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb (nşr.M.Ebû Dîf), Fas (?), s.382-383; Hasan, 26-27; W.M.Watt, A History of Islamic Spain, Edinburg 1965, s.96-97.
- 10- Bunlar, İşbiliye emiri Mu'temid b. Abbad, Gırnata emiri Abdullah ez-Zîrî ve Bataleyevs emiri el-Mütevekkil'dir. Bkz.Abdulvahid el-Merrakuşî, el-Mu'cib (nşr.M.S.el-Aryân-M.el-Arabî), Darulbeydâ 1978, s.130; İbnu'l-Hatîb, A'mâlu'l-A'lâm (nşr.E.Levi-Provençal), Beyrut 1956, s.278-79.
- 11- Abdulvahid el-Merrakuşî, 135; en-Nuveyrî, 382-383.
- 12- Emir Abdullah, et-Tıbyân (nşr.E.Levi-Provençal), Kahire 1955, s.106.
- 13- A.Bedr, Tarihu'l-Endelüs Dımeşk 1983, s.230.
- 14- Şu bir gerçek ki, Endülüslü fukahâ, dinî prensiplere sadakatle bağlılıkları ve dinin yüceltilmesi uğrunda cihadı kendileri için vazife ittihaz etmiş olmalarından dolayı Murâbitları, kendilerine daha yakın buluyorlardı. Nitekim Endülüslü fakih Abdurrahman b. Ebsât, daha önce Merrakeş'e giderek Yusuf b. Taşfin'i ziyaret etmiş, ona mülûkü't-tavâif yüzünden Endülüs'ün içine sürüklendiği kötü şartları anlatmış ve kendisinden, Endülüs'ün idaresine el koymak suretiyle bu kötü gidiş engellemesini talebetmiştir. Bkz.İbnu'l-Hatîb, el-İhâta, IV, 350; Bedr, 223. -Keza fakih Ebû Muhammed İbnu'l-Arabî, İmam Gazzâlî (ö: 1111)'ye gönderdiği bir mektubunda, ona önce mülûkü't-tavâifin kötü idarelerine, bu yüzden meydana gelen zulüm ve fesada dikkat çektikten sonra, Murâbit hükümdar Yusuf b.Taşfin'in dine olan sadakatini ve dinin yüceltilmesi için cihada verdiği önemi dile getirmektedir. Bu mektup için bkz.A.M.el-Abbâdî, Dirâsât fî Tarihi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, İskenderiye (?), s.488-490. Bu arada,

İmam Gazzâlî de, kendisine yapılan müracaat üzerine, Yusuf b. Taşfin'in Düvelüt-Tavâife son vererek Endülüs'ü Murâbıtlar Devleti'ne bağlamasının caiz olduğunu beyan eden bir fetvâ vermiştir. Gerek bu fetvâ gerekse Gazzâlî'nin İbn Taşfin'e gönderdiği bir risale için bkz.M.M.Hamâde, el-Vesâiku's-Siyâsiyye ve'l-İdâriyye fi'l-Endelüs ve Şimâli İfrikiye, Beyrut 1986, s.287-292. Endülüslü Meşhur fakih Ebû Bekr et-Turtûşî (ö. 520)'nin de benzer bir fetvâ verdiği bilinmektedir. Bkz.M.A.İnân, Asru'l-Murâbıtın ve'l-Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, Kahire 1964, s.41- 44.

- 15- Yusuf b. Taşfin Endülüs'ü ilhak kararını almaya, bu ülkenin ulaştığı medeniyet seviyesinin ve sahip olduğu zenginliğin sevkettiği de rivayet edilmektedir. Buna göre Yusuf, Endülüs'ten döndükten sonra devlet ricaline şöyle demiştir: " Ben kendimi birşey sahibi zannediyordum. Ancak, o toprakları (Endülüs'ü) gördükten sonra, kendi ülkem gözümde iyice küçüldü. Acaba orasını nasıl ele geçirebiliriz?". Bkz.Abdulvahid el-Merrakuşî, 138.
- 16- İbn İzârî, IV, 41; A.A.el-Haccî, et-Tarihu'l-Endelüsî, Beyrut 1983, s.421 vd.; Bedr, 231-232; Watt, 99.
- 17- İbn İzârî, IV, 52
- 18- Bugünkü Portekiz'in başkenti olan bu şehir, Endülüs Emevîleri dönemine Bâce vilayeti (kûre)ne bağlı idi. Düvelüt't-Tavâif döneminde Eftasîlerin idaresine girdi. Bilahere, Kastilya Krallığı'na bağlı olarak 1085 senesinden sonra teşekkül eden Portekiz Kontluğu tarafından işgal edildi. Bkz.E.Mitre La Espana medieval, Madrid 1984, s.170-171, İslâm kaynaklarında bazan Leşbûne şeklinde de geçmektedir. Msl. bkz.Yakût, Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut 1979, I, 195; el-Himyerî, Sıfatu Cezâretî'l-Endelüs (nşr.E.Levi Provençal), Kahire (?), s.16-18.
- 19- J.M.Ebu'n-Nasr, A History of The Maghreb in The Islamic Period, Cambridge 1987, s.100.
- 20- I.Alfonso, Sarakusta'yı önce, halk tarafından şehinden kovulanemir ibn Hud'u yanına alarak işgal etmeyi denemiş, ancak Murabıtların kuvvetli mukavemetleri sayesinde adamlarından çoğunukaybederek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Hemen ardından Papalıktan yardım talep etti. Papalığın talimatı üzerine Fransa'nın Tuluz (Toulouse)

şehrinde bir dini konsil, Aragon Krallığı'nın Sarakusta üzerine yaptığı ve yapacağı seferleri haclı savaşlarının bir parçası olarak değerlendirdi\$ ayrıca bu seferlere katılan askerlerin bütün günahlarının bağışlanacağını ilan etti. Bu ilandan sonra çok sayıda Fransız ve Katolonya'lı hristiyan gönüllü, Sarakusta'nın işgaline katılmak maksadıyla Aragon'a gitti. Bedr, 241-242.

21- İbnü'l-Abbâr, el-Mu'cem, Madrid 1885, s. 8; Bedr, 242.

22- Muhammed b. Tüمرت'i, Ehl-i Beyte nisbet eden rivayetler de bulunmaktadır.Msl. bkz. İbn Ebî Zer, II, 101-102; İbn Haldûn, el-Iber, Kahire 1248, VI, 226. Öte taraftan, Watt (s.103), İbn Tüمرت'iHînâta kabilesine mensup göstermektedir ki, bu doğru değildir. Doğrusu, E. Levi-Provençal'ın da belirttiği gibi onun, Harğa kabilesinden olduğudur. Bkz. Levi-Provençal, 270.

23- Onun, Bağdad'da iken bulunduğu ve kendisindenders aldığı alimler arasında İmam Gazzali'nin adı da geçmektedir. Ancak, bazı tarihçiler, bunun doğru olmadığını söylemektedirler. Bkz.Hasan, 35-38.

24- M. Afile, Kıyâmu Devleti'l-Muvahhidîn, Bingazi 1981, 184; Hasan 36.

25- Büyük kabile topluluklarından biridir. Bazı kolları Atlas Okyanusu sahilinde, bazıları ise Büyük ve Küçük Atlas sıradağlarının eteklerinde yaşıyorlardı. Önemli bir bölümü ziraatle uğraşıyordu. XIII. yüzyıl sonuna kadar Mağrib'in kaderinde rol oynamıştır. Bkz. Mahmud, 34.

26- Bugünkü Cezayir şehrinin doğusuna düşen ve ilk kez H. 457 senesinde Benî Hammad'ın o günkü emiri Nasır b. İlnas b. Zîrî b. Bulukkin tarafından inşa ettirilen bir sahil şehri. Bkz. Yakut, I, 339.

27- Merkezi Atlas sıradağlarının eteğinde, Merrakeş'in güneyinde kurulu bir yerleşim alanı. Bkz. Yakut, II, 69.

28- İbn Tüمرت'in cemaatini teşkil ederken Hz. Peygamber dönemine ait bazı kavramları, içinde bulunduğu şartlara adapte etmeye çalışmış olması dikkat çekicidir. Bu meyanda o, Bicâye'den Tinnelle'e geçişini **Hiccet**; kendisiyle birlikte gelenleri **Muhacirler**, kendilerini kabul eden Tinnelle halkını da **Ensar** olarak adlandırmıştır. Ayrıca kendine en yakın olanlarından başlamak üzere, Muvahhidler cemaatinden önce on. elli

ve yetmiş kişilik üç tabaka teşkil etmiş; bunu kıdem sırasına göre başka tabakaların teşkili takibetmiştir. Bkz. Nasr, 105; Afile, 228-235.

- 29- Tilimsan'da dünyaya gelen Abdülmü'min'in Berberî değil, Arap asıllı olduğu da rivayet edilmektedir. Bkz. Abdulvahîd el-Merrakuşî, 196-197; İbn Ebî Zer, II, 126-127.
- 30- Afile, 227-228, 243 vd.; Hasan, 37 vd.
- 31- Bu kanaatimizi destekleyen çok sayıda misal için bkz. İnân, I, 177 vd.; Ebu'n-Nasr, 107-108.
- 32- Nitekim, Kurtubalıların başında kadı İbn Hamdîn, Gırnatalıların başında kadı İbn Adhâ, Ceyyanlıların başında kadı İbn Ceziy, Belensiyelilerin başında Mervan b. Abdulaziz, Mürsiyelilerin başında kadı Ebû Abdulmelik Mervan b. Abdullah bulunuyordu. Bu arada Şilb'de isyancıların liderliğini üstlenen İbn Kasi, fakih olmamakla birlikte, Tasavvufi iştigal eden ve etrafında çok sayıda müridi bulunan bir kimseydi. Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Abbâr, el-Hulleu's-Siyerâ (nşr. H. Mu'nis), Kahire 1963, II, 198-208, 218-221; İbn Haldûn, VI, 485-86; Abdulvahid el-Merrakuşî, 211-212; İnân, I, 306 vd.; Afile, 68-101.
- 33- Bir misal olarak Murâbıt valî Ebû Bekir İbnu's-Sâîğ'i verebiliriz. İyi bir komutan olarak ta nitelenen bu valî, Sarakusta'da bulunduğu yıllarda, son derece muhteşem bir saray yaptırmış, etrafına topladığı ehli keyfle kendisini zevk, sefa ve içkiye kaptırmıştır. Bütün bunlar, Sarakusta'nın hristiyanlar tarafından sıkıştırıldığı bir zamanda oluyordu. Bkz. İnân, I, 89; Afile, 46-47; Levi-Provençal, el-İslâm fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, Kahire 1956, s.241-242.
- 34- Olaylar zaman itibariyle çok uzak olmayan tarihçi Abdulvahid el-Merrakuşî, konuyla alakalı olarak şu kayda değer tesbiti yapmaktadır : "... H.500 senesinden sonra Emîrül-Müminîn (Ali b. Yusuf)'in durumu iyice değişti. Ülkesinde bir çok kötülükler tezahür etti. Bunun sebebi, Murâbıt idarecilerin ülkenin muhtelif bölgelerine çöreklenmeleri ve istibdada yönelmeleri..." Abdulvahid el-Merrakuşî,
- 35- Bu taşkınlıklar ırza tecavüz, adam dövme ve öldürme de dahil olmak üzere muhtelif şekillerde meydana gelmekteydi. Mesela, 1140 senesinde Kurtuba'da bir Murâbıt asker, Endülüslü bir kadına tecavüz etmiş ve bu hadise, kısa süre içerisinde aralarında fukahâ-

nın da bulunduğu Kurtuba halkı ile şehrin idare ve emniyetinden mesul Murâbıt idareci ve askerlri karşı karşıya getiren büyük bir isyana dönüşmüştür. Neticede Murâbıtlar idareci ve şehirden kovularak meskenleri talan edilmiştir. Bu onların hesabını sormak üzere Endülüs'e geçen Ali b. Taşfin'i, Kurtubalılar, kapıları kapatmak suretiyle şehre almamışlar; fukahâ, Murâbıt askerlerin haksız olduğunu kabul etmediği takdirde, Ali b. Taşşfin'e karşı savaşmanın caiz olduğuna dair fetva çıkarmışlardır. Hükümdar, neticede Kurtubalıların isteğine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi'l-Tarih, Kahire 1303, X, 558. İbn Abdûh, hisbe ile alakalı risalesinin Murâbıtlar için ayırdığı bölümünde, özellikle Berberilerin şehirde silahlı dolaşmamaları gerektiğini ifade etmiş, buna sebep olarak ta, onların sert mizaçlı kimseler oluşlarını ve hafif bir öfke anında muhatablarını öldürmek veya yaralamaktan çekinmemelerini göstermiştir. Bkz. Selâse Resâil fi'l-Kadâi ve'l-Hisbe (nşr. E.Levi-Provençal), Kahire 1955, s.28.

36- Bedr, 254-255.

37- Bu isyancıardan bazılarının hristiyan Kastilya Krallığı ile son derece içli dışlı olmaları, bilhassa dikkat çekmektedir. Mesela, bunlardan biri olan Seyfüddevle İbn Hûd, Kastilya kralı VII.Alfonso'nun himayesine girmiştir. Bu kişinin, 1145 senesinde Kurtuba'yı işgal teşebbüsü esnasında beraberinde çok sayıda hristiyan asker de bulunuyordu. Keza, Kurtuba kadısı İbn Hamdîn, Kurtuba yakınındaki Endücer (Andujar)'de Murâbıt komutan İbn Ganiye tarafından kuşatıldığında, Kastilya Krallığı'nın yardımını talebetmiş ve kral VII.Alfonso'nun gönderdiği askerî kuvvet sayesinde, sözü edilen kuşatmadan kurtulabilmiştir. Daha sonra Endülüs'ün doğusunda istiklalini ilan edecek olan İbn Merdeniş de, yıllık vergi ödemek karşılığında önce Katalonya Kontluğu daha sonra da Kastilya Krallığı'nın himayesine girmiştir. Fakat, temin edilen bu himayenin faturasını asıl ödeyen, halk olmuştur. Bkz. Abdulvahid el-Merrakuşî, 305vd.; C.Sanchez-Albornoz, La España musulmana, Madrid 1986, II, 285-289; İnân, I, 315-316; Afile, 97. Endülüs tarihinin gerek bu döneminde gerekse daha önceki ve sonraki dönemlerinde, bu verilenlere benzer çok sayıda misal bulmak mümkündür. Bu misaller bizi şu kanaate ulaştırmaktadır ki, din, Endülüslülerin gerek Kuzey Afrikalı dindaşla-

ıyla gerekse Hristiyan İspanyollarla olan ilişkilerinde her zaman yegâne belirleyici faktör olmamıştır; binaenaleyh, bazen siyasî şartlar ya da ihtiraslar, bazan aynı topraklara mensup olmak, bazan da asabiye unsuru vb., karşılıklı ilişkilerde belirleyici olmak bakımından dinin önüne geçebilmiştir.

- 38- İbn Merdeniş hakkında geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Hatîb, A'mâl, 271; Aynı müellif, e-İhâta, I, 218, 298, 302-303, 484-485; ez-Ziriklî, el-A'lâm, Beyrut 1989, VI, 137; İnân, II, 33-57; M.Whishaw, Arabic Spain, London 1912, s. 261-281.
- 39- Liderliğini Kastilya kralı VIII.Alfonso'nun üstlendiği cepheye Kastilya, Navarra, Aragon Krallıkları, Katalonya Kontluğu ile Portekiz, Fransa ve İtalya'dan gelen askerî kuvvetler dahildi. Bkz. H.Mu'nis, " AL-İKBÂL ", El (İng), Leiden 1971, III, 1055-1056.
- 40- İkâb hezimetî hakkında geniş bilgi için bkz. Abdulvahid el-Merrakuşî, 181-184; İbn Haldûn, VI, 249; İbnu'l-Abbâr, II, 273; el-Himyerî, 110, 138, 157; İnân, II, 282-326; Bedr, 302-308; el-Haccî, 490-498.
- 41- P.Guichard, Al-Andalus : Estructura antropologica de una sociedad Islâmica en Occidente, Barcelona 1976, s.270vd.
- 42- E.Levi-Provençal, Historia de Espana musulmana, Historia de Espana serisi (ed.M.Pidal), Madrid 1987, IV, 104-105.
- 43- Endülüs Emevî halifesi II.Hakem (350-366 / 961-976) döneminde devlet hizmetine girmiş, II.Hişam (366-399 / 976-1009) döneminde hâciblik (baş vezirlik) vazifesini üstlenmiştir. II.Hişam'ın beceriksizliğinden istifade ederek, devletin idaresini tamamen kendi eline geçirmiştir. Bundan dolayı onun ve ondan sonra haciblik vazifesini üstlenen iki oğlunun idarede bulunduğu yıllar, " Âmirîler Dönemi (976-1008) " olarak adlandırılmaktadır. Bu dönem hakkında bkz. İbn İzârî, II, 278-280; M.Inân, Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, Kahire 1979, 1 / 2, 517vd.; A. Sâlim, Tarihu'l-Muslimîn ve Âsârihim fi'l-Endelüs, İskenderiye (?), s.323-342.
- 44- D.Wasserstein, The Rise and fall of The Party Kings, New Jersey (?), s.160vd.
- 45- S.Hâlis, İşbiliye fi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî, Beyrut 1965, s.20.
- 46- Abdulvahid el-merrakuşî, 256.

47- İbn Ebî Zer, II, 40.

48- Hasan, 325.

49- Abdulvahid el-merrakuşî, 289.

50- Bedr, 305.

51- Bir iki misal verelim : İbn Ebî zer (II, 38), Yusuf b. Taşfin'i anlatırken şöyle demektedir : "... Fakihleri ve salih din alimlerini çok severdi. Onların görüşlerine değer verir, sık sık kendileriyle biraraya gelirdi ". Abdulvahid el-Merrakuşî

(s.163), Ali b. Yusuf'un aynı husustaki tavrını " fıkıh ve din ehline (bilginlerine) çok düşküdü " diyerek bize nakletmektedir. Yine İbn Ebî Zer (II, 181), Muvahhid halife Ebû Yakub Yusuf için, " Meclisinde fakihleri bulundurmaya ve onlarla sohbet etmeye çok düşküdü " demektedir.

52- Abdurrahman b. el-Kâsım el-İtkî el-Mısırî (ö. 191 / 806) : İmâm Malik'in öğrencilerindendir, hocasından duyduklarını Sehnûn el-Müdevvenetü 41-Kübrâ'da toplanmıştır. Ölümüne kadar Maliki mezhebinin Mısır'daki imamıydı. M.A.Hallâf, Vesâik fî Ahkâmi Kadâi Ehli'z-Zimme bi'l-Endelüs, Kahire 1980, s.44, 20 no'lu dipnot.

53- Abdulvahid el-Merrakuşî, 253.

54- Geniş bilgi için bkz.M.Özdemir, " Gayr-i müslimlerin Dinî Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs'deki Uygulamaları ", E.Ü.İlahiyât Fakültesi Dergisi, XXXIII (1992), s.203-238.

55- İslam hakimiyeti altındaki Musta'riblerin durumunu inceleyen İspanyol araştırmacı Simonet, IX.yüzyılda Endülüs'ün hemen her tarafında kilise ve manastırların faaliyette olduğunu ifade ettikten sonra, bu faaliyetleri Endülüs'de Hristiyanlığın serpilmesi ve çiçek açması olarak vasıflandırmaktadır. Bkz.F.Simonet, Historia de los mozarabes de Espana, Madrid 1983, II, 319-320, 464. Öte taraftan Hittî ise, X.yüzyılda yahudilerin durumuyla ilgili şu tesbiti yapmaktadır : " İspanya'daki eski Emevî idaresi zamanında, İspanya'daki yahudilerin hukukî yapısı, en eski Vizigot hükümdarları zamanına kıyasla hayli elverişli ve uygun bir biçime kavuşturulmuş ve nüfus başkanının da hazine nazarlığını yapan yahudi asıllı Hasday ben Şaprût'un da nüfuzunu kullanmasıyla Doğu İslâm ülkelerinden bir çok yahudi Endülüs'e gelmiş ve böylece Kurtuba, " Talmud

Ekolü'nün geliştiği bir merkez haline bürünmüştür ki, bu ekolün burada kuruluşu, Endülüs'deki yahudi kültürünün açılıp gelişmeye başlayışının bir delil ve işaretini teşkil eder " Bkz.P.K.Hitti, Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi (Türkçe trc.Salih Tuğ), İstanbul 1980, III, 859.

56- İbnu'l-Hatîb, el-İhâta, I, 107-108.

57- İbn İzarî, IV, 72 (nşr.İ.Abbas).

58- en-Nuveyrî, 430.

59- Sanchez-Albornoz, II, 219; Watt, 101; Mitre, 189; Hitti (III, 861) ise, meselenin gerisinde henüz yeteri kadar incelmemiş, yeni ve gayretkeş müslümanların bulunduğunu ifade ederek, şu değerlendirmeyi yapmaktadır : " Murâbıtların hakimiyetleri zamanında, İslama yeni girmiş olmaları sebebiyle henüz daha barbar bir hukukî-dinî rejime bağlılıkları devam eden kimseler arasında görülen müfrit ve mutaassıp kraldan fazla kralcı bazı müslümanların dinî hiddet ve gayretleri, onikinci asrın başlarında bir patlama gösterdi ki bu şiddet hareketlerinden bir çok hristiyan, yahudi ve hattâ liberal düşünceli birtakım müslümanlar eziyet çekmişlerdir..."

60- en-Nuveyrî, 430.

61- " Risâletü İbn Abdûn fi'l-Kadâi ve'l-Hisbe ", Selâse Resâil fi Âdâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib (nşr.E.Levi-Provençal), Kahire 1955, s.48-49, 51, 55-56.

62- İbn İzarî, IV, 72-73.

63- R.Pastor de Togneri, Del Islam Al Cristianismo, Barcelona 1985, s. 116.

64- İbn İzarî, IV, 150-151.

65- Levi-Provençal, el-İslâm, 244.

66- Hitti, III, 864.

67- Abdulvahid el-Merrakuşî, 255-256.

68- Watt, 144-146.

69- Bedr, 319.

70- Bedr, 265.

71- İbn Kuzmân ve Zeceller hakkında geniş bilgi için bkz.E.Garcia Gomez, " Moorish Spain ", The World of Islam (ed.B.Lewis), London 1976, s.233-234.

- 72- Daha önce Kahire'de 1949 senesinde eksik olarak neşredilen eserin, en son İhsan Abbas tarafından tahkik edilen sekiz ciltlik Libya-Tunus 1975-79 baskısı bulunmaktadır.
- 73- Bulak, 1283 baskısı vardır.
- 74- Bkz.A.Gonzalez Palencia, Tarihu'l-Fikri'l-Endelüsi (Arapça trc.H.Mu'nis), Kahire 1955, s.469vd.
- 75- Levi-Provençal, el-İslâm, 252-253; Bedr, 260.
- 76- Geniş bilgi için bkz. Gonzalez Palencia, 22-24.
- 77- İşbiliye'nin batısında, Bâce'ye yürüyerek üç günlük mesafede, halkı şiir söylemekle ün yapan bir Endülüs şehri, ayrıca Eşkûniye vilâyetinin merkezi idi. Bkz.Yakût, III, 357-358.
- 78- İbn Kasi ve hareketi hakkında bkz.İbnu'l-Abbâr, II, 197-207; İbn Haldûn, VI,485; Abdulvahid el-Merrakuşi, 211-212; Afile, 68-80; Bedr, 260-262.